

КОРПУС ЛИНГВИСТИКАСИДА ПОЛИСЕМИЯ

Абдурахманова Муқаддас Турсуналиевна

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

доценти, филология фанлари номзоди

Рахманова Азизахон Абдугафуровна

azizahonraa@gmail.com

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

таянч докторанти

Аннотация: Мақолада компьютер усуллари, хусусан коллакаций, яъни семантик қуршовдан фойдаланиш усули қўп маъноли сўзлар семантикасини ўзлаштиришда, таржима жараёнида муқобил бирликларни танлашда аҳамиятли эканлиги ёритиб берилган. Полисемик сўзларнинг маънолари синтактик қуршов таркибида таҳлил қилинган.

Калит сўзлари: *корпус, омонимия, полисемия, разметка, семантик қуршов*

Жаҳон корпус лингвистикасида туркум омонимиясини морфологик разметкада баратарф этиш учун қуршовдан (олдин ёки кейин келган сўздан:правые и левые коллокаты) фойдаланилади. Бирикма сўзнинг қайси туркумга мансублигини аниқ кўрсатиб туради [1].

Коллокаций (правые и левые коллокаты - биз бу усулни “синтактик қуршов” деб номладик) усулини полисемантик сўзларни таҳлил қилишда ҳам қўллаш мумкин. Фақат бу ўринда туркий тиллар, хусусан, ўзбек тилининг ўзига хос табиати намоён бўлади: бунда бирикмалардаги тобе - ҳокимлик муносабатига асосланилади. Ўзбек тилининг ўзига хослиги шунда кўринадик, бунда сўзнинг ўнг ёки чап томонида турган қисм, деб эмас, олдин ёки кейин келган сўз деб ажратиш тўғрироқ бўлади. Ўзбек тилида, баъзан, ёнма-ён келган сўз боғланмаслиги ҳам мумкин: *Унинг отаси бош чўпон, ўзи эса чўпон ёрдамчиси бўлиб ишлай бошлади жумласида бош чўпон сўзи билан бирикма ҳосил қилади, лекин ундан олдин келган отаси сўзшакли билан синтактик муносабатга киришмайди, ҳоким тобелик асосида бирикмайди.* Бунда бирикмалар омоним сўзнинг қайси варианты қўлланганини кўрсатиб турганидек, полисемантик сўзнинг қайси маъноси реаллашётганига аниқлик киритади.

Семантик қуршов усулини ўзбек тилида қўлланиш частотаси ҳамда кўчим ҳосил қилиш имконият юқори бўлган *бош* лексемаси мисолида кўриб чиқиш мумкин. Ўзбек тилида *бош* кўп маъноли сўз бўлиб, мазкур сўз асосидаги полисемияни корпус ёрдамида англаш мумкин. Информацион – кидирув тизими *бош* иштирок этган матнларни ажратиб беради. *Бош* – тананинг бўйиндан юқorigи, олдинги (одамда, ҳайвонларда) қисми; калла. Корпус мазкур сўзнинг изоҳли луғатдан олинган матн таркибида 20 ўринда қўлланганини, 60та ибора таркибида келганини кўрсатади. Мазкур сўзнинг маъноларини синтактик қуршов таркибида кўриб чиқамиз:

№	<i>Бош</i> бирлиги иштирокидаги контекст	<i>Бош</i> сўздан олдинги ёки кейинги қисм	<i>Бош</i> лексемаси асосида реаллашадиган маъно
1.	Ўзбек ойим боши билан келинига ризолик билдириб, «баракалла!» деб қўйди.	0 → <i>боши</i> билан; <i>бош</i> +г.ш.+г.в. → билдириб	тананинг бўйиндан юқorigи, олдинги (одамда, ҳайвонларда) қисми; калла.
2.	Тоғнинг кўрки тош билан, одамнинг кўрки бош билан.	кўрки → <i>бош</i> билан; <i>бош</i> +г.в. → 0	“ақл-хуш, мия”
3.	Яхши хотин эрни элга бош қилур...	элга → <i>бош</i> +қилур; <i>бош</i> +қилмоқ → 0	“бошлиқ, раҳбар”
4.	Директорнинг бу гапи бош инженерга қаймоқдай ёқиб кетди.	0 → <i>бош</i> ; <i>бош</i> →инженер	“лавозим, мансаб жиҳатдан катта, юқори турувчи”
5.	Мана Хоразмнинг жанубий бош дарвозаси.	0 → <i>бош</i> ; <i>бош</i> →дарвоза	“улкан, катта, асосий”
6.	Кейинчалик мактаб саҳнасида ўйналадиган спектаклларда ҳаминча бош ролларни ижро этадиган бўлди.	0 → <i>бош</i> ; <i>бош</i> →роллар	“энг муҳим, асосий, етакчи”
7.	Ёши улғайганда уйланганидан, бош боласи мен эдим.	0 → <i>бош</i> ; <i>бош</i> →боласи	“энг олдинги, биринчи”,
8.	Бир бошга юзта хўжайин бор.	бир → <i>бош</i> га; <i>бош</i> +г.ш. →бордир	“одам, киши”,
9.	Ҳар бош сигирдан икки ярим минг литрдан сут соғиб олинди.	ҳар → <i>бош</i> ; <i>бош</i> →сигир	ҳисоб сўзи“адад”, “дона”,
10.	Куёш тик қўтарилиб.. иссиқдан майсаларнинг боши эгилди.	майсалар+г.ш. → <i>боши</i> ; <i>бош</i> +г.ш. →эгилди.	“тик нарсаларнинг тепа қисми, учи, чўққиси”,
11.	Юринг, холажон, қизни ўзим топаман, тўйнинг бошида ўзим бўламан, ёр-ёрни ҳам ўзим айтаман..	тўй+г.ш. → <i>бош</i> ; <i>бош</i> +г.ш.+г.ш. →бўлмоқ	“бирор маросим, тадбир, воқеа-ҳодисанинг рўй бериш, амалга ошиш жараёнидаги дастлабки босқич”
12.	Саидмурод ака хашакчилар бошига борганда, улар тушликка чиқишган экан.	хашакчилар + Ø → <i>бошига</i> ; <i>бош</i> +г.ш.+г.ш. →борганда	“ён, олд, томон”,
13.	..ўридан дик этиб туриб, каравот бошига ташлаб қўйилган шимнинг камарини суғуриб олди.	каравот → <i>бошига</i> ; <i>бош</i> +г.ш.+г.ш. →ташлаб	“ўрин, каравот ва ш. к. нинг бош қўйи-ладиган юқори томони”, “шундай ўринда ётган кишининг белдан юқори томонидаги жой”

14.	Отам машғалани тутиб, охур бошига бордилар.	охур+ $\emptyset \rightarrow$ боши; бош +з.ш.+з.ш. $\rightarrow$ бордилар	баъзи отлар билан бирикиб, шу от орқали ифодаланган нарсанинг ўзини ёки у ўрнашган жойни, ён-атрофини билдиради;
15.	Аваз дала бошида, омонат бир чайла соясида соч олиб турарди	дала+ $\emptyset \rightarrow$ бошида; бош +з.ш.+з.ш. $\rightarrow$ соч олиб	Чўзиқ, давомли, бўйли нарсалар, жой, майдонларнинг бошланиш жойи ёки охири, этаги; шундай нарсаларнинг икки учидан, чеккасидан, томонидан бири.
16.	Тўти бу хатнинг бошини эшитиб, ўзини ерга қўтариб урган эди.	хат+з.ш. $\rightarrow$ бошини; бош +з.ш.+з.ш. $\rightarrow$ эшитиб.	Воқеа, ҳодисанинг, бирор муддат ёки фаслнинг, асар, матн ва ш. к. нинг бошла-ниш жойи, пайти, аввали, муқаддимаси.
17.	Уйин-кулгимизнинг боши Бахрихоннинг тўйи бўлади, — деди.	кулги+з.ш.+з.ш. $\rightarrow$ боши; бош +з.ш. $\rightarrow$ тўйи+бўлади	воқеа, ҳодисанинг, бирор муддат ёки фаслнинг, асар, матн ва ш. к. нинг бошланиш жойи, пайти, аввали, муқаддимаси”
18.	Пеш-тахта олдида бориб, саватдаги узумдан бир бош танлади-да, тарози налласига қўйди.	бир $\rightarrow$ бош; бош $\rightarrow$ танлади	Баъзи ўсимликларнинг калла ёки чочоқ шаклидаги ҳосили, меваси.
19.	Беш бош қилиб олмоқ.	беш $\rightarrow$ бош + қилмоқ; бош + қилмоқ+з.в.	Карра ҳисоб
20.	Йўл бошига, йўл бошидан [2].	йўл $\rightarrow$ боши	Чегара

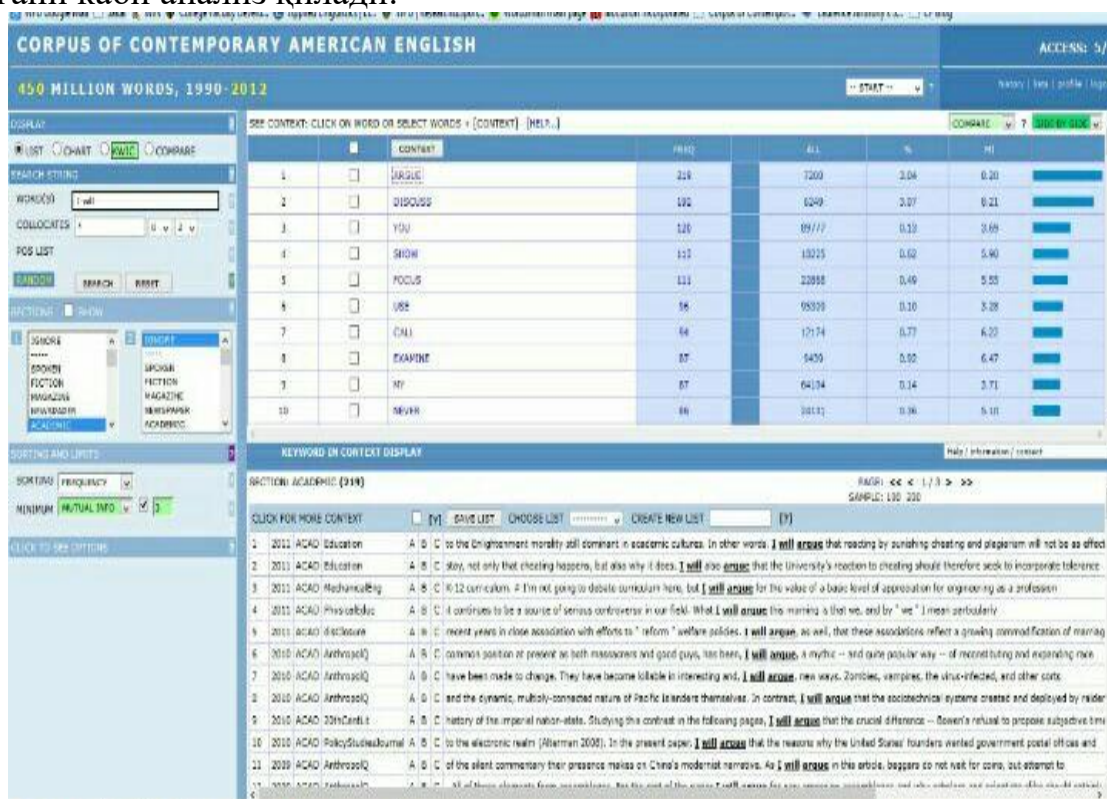
Бош сўзидан олдин келган сўзларнинг унга тобеланмаслиги кузатилди (1,4,5,6); Икки ўринда *билан* кўмакчи воситаси билан бирга келган (1,2). Икки ўринда *қилмоқ* ёрдамчи феъли билан бирикиб, қўшма феъл сифатида шаклланган (3,19). Бу ўринда *билан* кўмакчисини, *қилмоқ* ёрдамчи феълсини *бош* сўзидан кейин келган бирлик сифатида ҳисоблаш тўғри эмас (дастур шу тартибда ёндашади); *билан* воситаси *бош* сўзининг грамматик, *қилмоқ* эса семантик таркибига тегишли қисмлар ҳисобланади. *Бош* сўзига тобеланган қисм аксарият ҳолда битишув усулида бирикади (8,9,18,19). *Бош* сўзи саккиз ўринда ўзидан олдинги қисмни мослашув усулида тобелантириб келган (10,11,12,13,14,15,16,17). Шундан тўрт ўринда мослашув грамматик шакл орқали ифодаланган (10,11,16,17). Қолган тўрт ўринда грамматик маъно белгисиз ифодаланган (12,13,14,15). Беш ўринда *бош* сўзи ўзидан кейинги қисмга битишув усулида бириккан (4,5,6,7,9) [2].

С.Адилова корпус асосидаги таълим ҳақида сўз юритар экан, яратилиши режалаштирилаётган ўзбек тилининг корпуси талабага катта ёрдам беришини таъкидлайди. Талаба қисқа муддат ичида сўзнинг полисемантиклигини тушунади, турли маъноларни ифодалашни, алоҳида қўшимчалар билан қўлланиши, бошқа сўзлар билан бирикиши, жуфт ва такрорий шаклда келиши, оғзаки нутқда ишлатилиши, эмоционал-экспрессив хусусиятлари ҳақида билимга эга бўлади [3].

Синтактик қуршов методи кўп маъноли сўзнинг туркум хусусиятларини намоён этмайди. Бу ҳолат кўп маъноли сўзнинг бир сўз эканлиги ва барча ўринларда ундан олдин ёки кейин келган қисм бир хил грамматик маънонинг

реаллашувига хизмат қилиши маълум бўлди. Синтактик қуршов кўп маъноли лексемадан олдинги ва кейинги қисмларнинг иштирокини, бу қисмларнинг марказий лексемага боғланиш усуллари, грамматик маъно ифодаловчи воситалар иштирокини кўрсатишга хизмат қилади.

Ўзбек тилидаги матнлар базасига асосланган корпус тузилса, *бош* сўзи куйидаги “*I will*” бирикмасини тизиб, контекстуал маъноларини талқин қилгани каби анализ қилади:

Сўзларнинг қўлланишини шунчаки ҳисоб-китоб қилиш ҳеч нарса бермайди. Муайян сўз қўлланиши юзасидан олиб борилган статистика уни шу матндаги бошқа сўзларнинг қўлланиш миқдори билан ёки диахрон усулда, ёки жанрлар бўйича қиёсланганда амалий аҳамиятга эга бўлади. Бундай маълумотни конкорданслар ёрдамида олиш мумкин бўлади [1].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Богданова С.Ю. Исследование слова и предложения компьютерными методами // Слово в предложении: кол. монография / Под ред. Л.М. Ковалевой (отв. ред), С.Ю. Богдановой, Т.И. Семеновой. – Иркутск: ИГЛУ, 2010.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 332-340.
3. Адилова С. Corpus linguistics and its role in teaching uzbek as a foreign language. O'zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari. – Toshkent, 2019. -P.393.